

ילקוטי דקדוק המסורה וספר דקדוקי הטעמים

לפני שנים אחדות, בשנת תשל"ה, נתפרסם מאמר פרוגרמאטי, שכותרתו 'תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה'.¹ עיקר מגמתו של כותב המאמר, פרופ' נ' אלוני ז"ל, הוא לעקור מקובלות, שנשתרשו בחקר הספרות הבלשנית בימי-הביניים, ולהציג במקומן השקפה חדשה, מעין תיאוריה כללית, בנוגע לטיבו של דקדוק-המסורה (להלן: דקהמ"ס) ולמקורותיו של חומר הדקדוק והמסורה הכלול בספר 'דקדוקי הטעמים' (להלן: דקה"ט) – המפורסם שבחיבורי-דקהמ"ס – על שתי מהדורותיו המדעיות: מהדורת בער ושטראק (להלן: דקה"ט/ בו"ש) מכאן ומהדורת א' דותן (להלן: דקה"ט/ דותן) מכאן.

המאמר שלפנינו מבקש לשקול את אמיתותן של העדויות ואת תוקפן של הראיות, שעל יסודן השתית הכותב את מסקנותיו וחידושיו העקרוניים. השם 'ילקוטי דקהמ"ס' הוא כינוי לאוספים שונים של כל מיני פרקים המחזיקים כללים בענייני הגייה, ניקוד וטעמים, שהיו נעתקים בדרך כלל עם ספרי המקרא, ולעתים בקונטרסים לעצמם.² ילקוט דקהמ"ס העשיר ביותר, הכולל 42 פרקים, נספח לכתב-יד של המקרא, הוא כ"י לנינגראד B19a (להלן: כ"ל), שנכתב במצרים בשנת 1009 וננקד ע"פ ספרי אהרן בן-אשר.³ ילקוטי דקהמ"ס אינם מהווים חטיבה אחת קבועה ואין הם משתייכים לחיבור מוגדר ומתואם בעל היקף ומבנה משלו.⁴ פרקיהם אינם טבועים בחותם אישי, אינם בני אותו הזמן, ולא יצאו מידי אדם אחד. כתב-היד של הילקוטים נבדלים זה מזה באשר למספר פרקיהם ולסדרם, ואין הם מחזיקים נוסח אחיד של הפרקים השונים, אשר על כן כל כתב-יד נחשב בעיצומו של דבר ילקוט לעצמו. רוב פרקי הילקוטים לשונם עברית (מיעוטם ארמית) וכשני שלישים מהם כתובים בסגנון פיוטי ובפרווה חרוזה. למותר לומר, שחרוזות וסגנון פיוטי-מליצי בחיבור עיוני מאפיינים שינון בעל-פה ומסירה של חומר לימוד מפה לאוזן. הנתונים הללו על טיבם של הילקוטים (בהמשך אביא נתונים גם מתחום התוכן)

1 בית מקרא, חוברת סא (תשל"ה), עמ' 231–265 (להלן: אלוני).

2 ומכאן גם הכינוי הנרדף, שטבעו פרופ' דותן, 'קונטרסי המסורה' (ראה לקמן, פרק ב).

3 ילקוט דקהמ"ס של כ"ל נעתק (בשיבושים רבים) בידי כ"ד גינצבורג בנספח לספרו *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897 עמ' 992–997 (ועיין גם בעמ' 278–286).

4 חומר מן הילקוטים אף נמצא משולב כאן וכאן בחיבורים הלקטניים 'מחברת התיג'אן העברית' מתימן (מהדורת 'דנבורג, פריז 1871) ו'ערת דבורים' ליוסף הקסטנרני (כ"י לנינגראד, האסופה השנייה של פירקוביץ, מס' 161).

מובילים למסקנה, שהחומר הדקדוקי הכלול בהם הוא קדום ביותר, וראשית התגבשותו שבכתב נעוצה בלא נדונר של ספק בתקופת הצמיחה של החקירה הדקדוקית בתחומי העברית.⁵

א. ילקוטי דקדוק המסורה ודקדוקי הטעמים במהדורת בער ושטראק

57 פרקים, שנאספו מילקוטי דקהמ"ס שבשבעה-עשר כתבי־יד (מזרחיים ברובם), יצאו לאור במהדורה מדעית בידי י' בער וה"ל שטראק (ליפציג 1879). האוסף הנדפס הזה⁶ — אם כי לא במלוא היקפו ובכל סעיפיו — נחשב ע"י מהדיריו (ודורות של חוקרים אחרים) כמייצג את החיבור הידוע 'דקדוקי הטעמים', שנתייחס לבעל המסורה הטברני אהרן בן-אשר.⁷ על יסוד ההכרה בקדמותו של לקט המסורות של דקה"ט ובתלותו התולדתית במסורה ובכיוונו הנורמטיבי המובהק, הגדירו אותו בער ושטראק בתור לקט של 'קטעי לימוד דקדוקיים-מסורתיים' וראו בו נסיון ראשון לסכם ולהכליל בכללים את מקצת חומר המסורה.⁸ בעקבותיהם נשתגר במחקר השם 'דקדוק מסורה' ככינוי לחיבורים הדקדוקיים (ובכללם דקה"ט) העומדים מבחינה טיפולוגית על גבול המסורה והדקדוק והקודמים מן הבחינה הכרונולוגית לתקופה הקלאסית של העיבוד הדקדוקי של העברית המקראית (כניסוחם של בער ושטראק).⁹ נוסח הפנים של המהדורה — שעוצב בידי בער לבדו — הוא נוסח מורכב ממקורות שונים.¹⁰ שער שער וכתבי־היד שביסודו, הקובעים את נוסחו האקלקטי (בער אף לא משך ידו מתיקוני טקסט וניקוד, והעמיד עליהם שטראק ב'הוספות' בסופה של המהדורה).

5 ביתר הרחבה ובהקשר כולל יותר נדון העניין הזה במאמרי 'תורת הקריאה במקרא', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 225–244.

6 לסקירה מפורטת של החומר שכונס במהדורת בער ושטראק ראה: ז' באכר, 'יציני הדקדוק, תל-אביב תרצ"א, עמ' 27–41 (המקור הגרמני — ליפציג 1895, עמ' 23–37); ד' ילין, 'תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ח, עמ' 6–29. העניינים הפונטיים בלבד נסקרו עליידי מ"צ סגל, 'יסודי הפונטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח, עמ' 108–113.

7 דקה"ט/ב"ש, הקדמה, עמ' XVI. ומכאן השם שניתן לחיבור בשעה העברי של מהדורתם: 'ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר עם מסורות נתיקות אחרות'. מבין החוקרים שהסתייגו (קודם להופעת דקה"ט/דותן) מבעלותו של אב"א על מקצת השערים של דקה"ט/ב"ש, יוזכרו: א' ליפשיץ, ספר החילופים (כתאב אלכלף), ירושלים תשכ"ה, המבוא האנגלי, עמ' 8; ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 291 הערה 89; א' בנדורי, 'חילופי בן-אשר ובן-נפתלי', בית מקרא ג (תשי"ח), חוב' ה-ו, עמ' 2–6.

8 דקה"ט/ב"ש, הקדמה, עמ' VI (ועיין גם בכותרת המשנה שבשער הלועזי של המהדורה). שם, שם.

9 קודם להופעתה של מהדורת ב"ש נדפס ספר דקה"ט בידי פליקס פראטנסיס בנספח למקראות גדולות דפוס ונציה רע"ו–רע"ח; כתבי־היד ששימש מקור לנוסח הנדפס היה כתבי־יד הבירגיביליוטק בבון, מס' 119, שהוא כתבי־יד ספרדי, הכולל 26 שערים. מהדורה נוספת של דקה"ט נדפסה על ידי י"ל דוקס, קונטרס המסורת המיוחס לבן אשר, טיבינגן תר"ו; נוסח הדפוס הוא העתקה של כתבי־יד ספריית מונטיפיורי מס' 294/3 מהמאה הי"ג–י"ד, וכולל 14 שערים. יש מקום לציין, שפרופ' דותן הוא שזיהה את כתבי־היד, שהדפוסים הנ"ל הועתקו מהם. עיין: א' דותן (מהדיר), ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, מבוא, עמ' 53–56, 92–95 (להלן, כשהכוונה למבוא: דותן, דקה"ט).

אלמלא ממצאי הגניזה היתה הפעילות הערה והפורייה בתקופת הראשית של הדקדוק העברי מיוצגת ע"י דקה"ט לבדו וכרוכה במפעלו של חכם אחד ויחיד: אהרן בן-אשר. ואמנם, במשך זמן ממושך למדי היה חיבור זה — בהיקף שנקבע לו במהדורת בו"ש — המקור היחיד, שפרנס את חוקרי תולדות הספרות הדקדוקית של ימה"ב בידיעות לגבי טיבה של ספרות דקה"מ"ס, כחוליית המעבר בין המסורה לבין הדקדוק השיטתי והכולל. ובהיותו המקור היחיד נחשב גם למקור הראשון שנמצאות בו ההתחלות לתיאור הדקדוקי של הלשון העברית, כדברי בו"אכר: 'בפעם הראשונה נגלה המדע של המסורה קשור יחד עם ראשית ההכרה הדקדוקית בתורתו של אהרן בן משה בן-אשר, שחי במאה העשירית'.¹¹

ועוד יש לומר, שספר דקה"ט שההדירו בער ושטראק נחשב זמן ארוך כמקור ספרותי ראשון במעלה להכרת השיטה הטברנית, במיוחד שיטת בן-אשר, בטעמים, בניקוד ובהגייה. והנה בעוד המסקנות שהעלו החוקרים לגבי טיבו של חומר ילקוטי דקה"מ"ס בדקה"ט/ בו"ש אינן רחוקות מן האמת, אף שתוקפן בהכרח מצומצם הוא,¹² הרי אשר לסוגיות שונות מתחום הדקדוק הטברני, הכשילה מהדורת בו"ש חוקרים לא מעטים במסקנות מוטעות.¹³

מתעה רצוני להתעכב על מאמרו של פרופ' נ' אלוני, הנזכר למעלה בפתיחה, ולבחון את דעותיו של המחבר בעניין זיהויו ומקורותיו של החומר הכלול בילקוטי דקה"מ"ס של כ"ל ושל כתר ארם-צובא,¹⁴ ואשר שולב במהדורת ספר דקדוקי-הטעמים של בער ושטראק. עיקר מגמתו של בעל המאמר להפריך מוסכמות שנשתגרו בשדה המחקר: א. 'ספרות דקה"מ"ס'¹⁵ אינה ערימת חומר אנונימי אלא חומר שנוצר על-ידי אישים בלשניים-טברנים, וניתן לזהות את השערים השונים של ילקוטי דקה"מ"ס אחד לאחד לפי מחבריהם או מקורותיהם.¹⁶

ב. 'האמונה התמימה, על המסורה שהיא עתיקה... ואבדן ספרות תורת הלשון הטברנית והיעלמותה וחסרון ידיעותינו גררו אחריה, כי גם דקה"מ"ס עתיק הוא, הדקדוק צמח כהמשך ישר למסורה, והנמצא במסורה (צ"ל: בדקה"מ"ס — א"א) מתורת הלשון'¹⁷ עתיק הוא יותר מהנמצא בתורת הלשון.¹⁸

11 ניצני הדקדוק, עמ' 27 (במקור הגרמני של הספר — לייפציג 1895, עמ' 23).

12 ראה מה שכתבתי במאמרי הנזכר בהערה 5 לעיל.

13 עיין א' דותן, לשוננו כז/כח (תשכ"ד), עמ' 195, הערה 3; עמ' 209.

14 ילקוט דקה"מ"ס של כתר ארם-צובא (שניקודו יוחס לאהרן בן אשר בקולופון מאוחר) אבד עם חלק מן הכתר

(ובו רוב התורה) בפרעות שפרעו ביהודי חלב בשנת 1948.

15 כוונתו לחומר הדקדוקי שבכתב-היד המזרחיים של הילקוטים, שכונס בדקה"ט/בו"ש.

16 אלוני, עמ' 263 (מראה-מקום של הציטוט); עמ' 238, 245, 248, 252 (מראי-מקומות של הזיהויים).

17 דקה"מ"ס כסוג ספרותי מיוחד מוגדר על-ידי אלוני כצירוף של ספרות המסורה מזה ותורת הלשון העברית או

תורת הבלשנות הטברנית מזה: 'וחלק המסורה בו עיקר, ואילו חלק תורת הלשון העברית בו הוא רק

מבוסס עלתורת הלשון העברית [כך!] עד כמה שהיא עוזרת לו בניסוח המסורה' (אלוני, עמ' 233).

וראה גם עמ' 262).

18 שם, עמ' 258.

הקריטריון שעשאו אלוני אבן-בוחן למוד ולשקול לפיה את מקורותיו של חומר ילקוטי־דקהמ"ס הוא קרבת העניין והתוכן, הווה אומר: כאשר יש בידו של אלוני למצוא זיקה של הקבלה עניינית ותוכנית בין פרק מפרקי ילקוטי דקהמ"ס לבין חיבור, או קטע של חיבור, מחיבורי דקהמ"ס העצמאיים (הכלולים, לשיטתו, בספרות הבלשנית הטברנית), אזי מתייחס אותו הפרק למחברו המסוים של החיבור העצמאי.¹⁹

פרקים אחרים בילקוטים, שאין הקריטריון הזה עשוי להם או שאין כנגדם מקבילה בחיבורי דקהמ"ס הידועים, מתייחסים לבעלי מסורה ראשונים ממשפחת בן-אשר — שאין לנו כל עדות על פועלם בשדה הדקדוק²⁰ — או למחברים מזרחיים סתם. והרי רשימת המחברים, שנתייחסו להם פרקי הילקוטים ככ"ל ובכתר ארם-צובא: נחמיה ואשר בנו, משה בן-אשר, אהרן בן-אשר, בעל 'סדר הסימנים', עלי בן יהודה הנזיר, רב סעדיה גאון, בעל 'מאמר השוא', מחברים מזרחיים (עלומי-שם).

אין צריך לומר, שאי אפשר לה לזיקה האמורה, שתהא אבן בוחן יחידה, מספקת וכשרה, לקביעת חלקם של חכמים מסוימים בילקוטי דקהמ"ס. קרבת עניין ותוכן — בלי ניתוח התוכן וללא הסתייעות בקריטריונים של מבנה, של סגנון וניסוח ושל נוסחים וגירסותיהם — אין בכוחה להעמיד על זיהויים וייחוסים, כמו שאין בכוחה להעמיד על מקור ותולדתו. ומאחר שלא נתלו לייחוסים הללו לא ניתוחי תוכן של המקורות ולא בירורים ושיקולים אחרים, הרי שאין להם תוקף, ושעל כן אין גם כל טעם בשקילת אמיתותם אחד לאחד. על הייחוסים הבלתי-מוכחים האלה, שאינם עומדים במבחן הביקורת, מבקש המחבר להשתית את המסקנה הכוללת, שחומר דקהמ"ס שבכתבי-היד המזרחיים אינו אנונימי כל עיקר, כפי שסברו חוקרים אחרונים, ושניתן לקבוע מה חלקם של חכמים שונים בני תקופת הבלשנות הטברנית בילקוטים הללו.²¹ לאור האמור על גריעות השיטה, אי אפשר לה למסקנה זו בשום אופן שתהא ראויה לאמון, ועל כן יש לדחותה. במקומה עומדת עדיין ההכרה, שילקוטי דקהמ"ס הם יצירות קולקטיביות ואנונימיות.

את ההנחה המקובלת שחומר ילקוטי דקהמ"ס נחשב עתיק וקודם לנמצא בתורת הלשון, מבקש אלוני לדחות על יסוד ניתוח תוכנם של שלושה פרקים מתוך ילקוט כ"ל (דקה"ט/ ב"ש שער 7, 10, 36), שתוצאותיו מוכיחות לדעתו, כי 'דקהמ"ס נסתמך על

19. הקריטריון הג"ל לא פורש בידי אלוני, אך הוא עולה בכיור מתוך הדין.

20. לדעת אלוני השתתפו בכתיבת ספרות דקהמ"ס כל בעלי המסורה בני משפחת אשר, שכן 'אם נשמרה שלשלת היוחסין של בני אשר, הרי זה מכיוון שכולם היו פעילים פעילות ספרותית ופעילות חינוכית עניפה ורבת השפעה בשדה המקרא ומסורת המקרא, דקדוק המסורה ותורת הלשון' (אלוני, עמ' 238). אבל תמיהה היא על שום מה נדונה לגשייה פעילותם הספרותית העניפה של שלוש החוליות הראשונות בשלשלת (אשר הזקן, נחמיה ואשר בן נחמיה סבו של אהרן בן אשר). על רשימת בני משפחת אשר, שנמסרה בשני חיבורים קדמונים, ראה: רות, דקה"ט, עמ' 304–303; P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, Stuttgart; 1927, pp. 36–39

21. לקביעה זו יש, כמובן, השלכות כרונולוגיות לגבי כתיבת פרקי הילקוטים. לסידורם הכרונולוגי של חיבורי דקהמ"ס — לשיטתו של אלוני — בתקופת הבלשנות הטברנית (החל באשר המלמד הזקן בשנת 750–800 לערך), ראה אלוני, עמ' 265.

תורת הבלשנות הטברנית.²² משום חשיבותו העקרונית של הניתוח, מן הדין שנבחן אותו לפרטיו ונבוא לראות אם אכן הפרקים המדגימים הללו מאשרים את הכולל שתובעים מהם.

1. 'ריש בגדכפרת דגש ורפי'²³

המחבר מקביל שני קטעים, האחד מחיבור גניזה הכתוב ערבית, שהוא מייחסו לעלי בן-יהודה הנזיר (להלן: 'עב"י'),²⁴ והשני מדקה"ט/בו"ש 7 ('סימן רי"ש') הכתוב עברית (= כ"ל 40); על יסוד העמדתם זה מול זה הוא מסיק:

'ברור הוא, כי תרגום עברי זה (הקטע מבו"ש 7 — א"א) הוא על סמך המקור הערכי לפנינו (חיבורו של עב"י — א"א), שמבלעדיו אינו מוכן כלל וכלל, ואין לפרשו מבלעדיו. בקטע המקור שלפנינו ברור, כי הוא (עב"י — א"א) הראשון שניסח את כללי הריש. אין מקום אפוא לומר, כי המסורה (הכוונה, ככל הנכון, לדקה"ס — א"א) קדמה לחוקי עב"י.²⁵

ואולם נראה לנו, שמסקנה זו מופרכת היא מעיקרא, משום שתי סיבות. האחת — קטע חיבורו של עב"י, שנבחר להשוואה, מנותק מהקשרו: מה שבא לפניו בטקסט (ולא הובא בפנינו) סותר במפורש את שתובעים ממנו להעיד; והשנייה (והיא תלויה בקודמתה) — מאחר שהעלים הכותב את עיניו מחלק הטקסט שאינו הולם את שביקש להראות, בא לידי פירוש מוטעה של הכתוב בקטע שהוצג לעינינו. וכדי שהדיון שיבוא להלן לא יישמע מופשט, יובא כאן עיקרם של הקטעים, שצוטטו במאמרו של אלוני. הקטע מחיבורו של עב"י: 'ואנמא ריש ריש פלם יוגד לשי מנה אמארה ולא סימן אלא להג אהל אלבלד פי לגתהם וסיאק ינסקוה עלי אלסנתהם ולא יעדונה ולא יאווזה...'. ובתרגומו העברי של אלוני: 'ואמנם ריש ריש הרי אין אף למשהו ממנה אות או סימן אלא מבטא בני העיר (טבריה) בשיחתם ובדרך שהוא מהלך על לשונם, ואינם עוברים עליה ואינם מחליפים אותה.

הקטע מדקה"ט/בו"ש 7: 'סימן ריש, אשר יצא בדגש ואשר יצא ברפי והוא לבני ארץ ישראל לבדם, והוא קשור בלשונם אם יקראו במקרא ואם ישיחו בשיחתם, והוא בפי האנשים ובפי הטף ולא יזוז ולא יתחלף...'

כאמור, מתפרשים דברי קטע עב"י לאמייתם רק על סמך הקשרם. דף הגניזה הבודד, שנשתמר מחיבורו של עב"י,²⁶ מחזיק קטע מתוך פרק שנושא דיגושן וריפושן של האותיות. לענייננו כאן חשובים דברי מחברו בנוגע לאותיות בגדכפר"ת, ובעיקר בנוגע לרי"ש הכפולה.²⁷

22 אלוני, עמ' 256. הדיון בשלושת השערים הנ"ל נמצא בסעיף י"ד של המאמר הנקרא 'מקורות דקה"ס בתורת הבלשנות הטברנית' (שם, עמ' 256–262).

23 אלוני, עמ' 256–257.

24 קטע גניזה בן דף אחד מספריית האוניברסיטה בקימברידג' (סימנו: T-S.Ar. 32/17).

25 אלוני, עמ' 257. דברים הנ"ל מתמצה כל הניתוח המובחט.

26 הדף פורסם על-ידי אלוני בצירוף מבוא מקיף בלשונו לר (תש"ל), עמ' 75–105, 187–209. הטקסט ותרגומו בעמ' 98–105. להלן: אלוני, עב"י.

27 אלוני (שם, עמ' 76, 80–81, 84) מזהה את קטע הגניזה הנדון כשייך לחיבורו של עב"י על יסוד הדיון המצוי

המחבר פותח את דבריו בנושא, במה שביקש לברר את עניין הוספת הרי"ש לקבוצת אותיות בגדכפ"ת כפולות ההגייה, שנודע לו עליו ממבטאם של הראשונים ('אלאולין').²⁸ לשם כך החל לחקור את קריאת המקרא ('אלקראן') ולהאזין ללשון הדיבור הנוהגת בכיכרות העיר טבריה בפי פשוטי העם.²⁹

בהמשכם של הדברים מוסר לנו המחבר את תוצאות חקירתו, והן עיקר ענייננו: 'ואין האנשים מבטאים אותם (את הדגש והרפה) אלא בשש (האותיות בגדכפ"ת); ומה שנוגע לרי"ש אין אף אדם מבטא אותה כלל וכלל'.³⁰ הווי אומר: לא נתאשרה לו למחבר בהגיית אנשי טבריה שבזמנו העובדה, שבטבריה היו נוהגים הקדמונים לבטא כדיבורם שבע כפולות בגדכפ"ת.³¹ כבר מכאן ברור אפוא שאין לקבל את המסקנה, שהוציא אלוני ממקור זה על בו"ש 7: מחבר בו"ש 7 מעיד על אותם קדמונים אנשי ארץ-ישראל,³² שהיו מבטאים רי"ש דגושה ורי"ש רפה הן בקריאתם במקרא והן בשיחתם, והוא המקור הקדום היחיד, הידוע לפי שעה, המעיד על כך.³³ הדעת נותנת, שחקירתו של מחבר קטע הגניזה — בין שהוא עב"י, כדעת אלוני, בין שהוא חכם אחר עלום שם — היא תולדה של האינפורמציה הנמסרת בדקה"ט/ בו"ש 7, ולא עלתה. אילו מחברו של שער 7 היה חכם מאוחר, שנתבסס על דברי עב"י, היה בוודאי מנסח את 'סימן רי"ש' שלו בהשמטת הדיבור 'ואם ישיחו בשיחתם והוא בפי הנשים ובפי הטף כאשר הוא במקרא' (נוסח כ"ל).

מעתה נעבור להמשכם של דברי עב"י, והם כעין הקדמה לפיסקה שהובאה במאמרו של אלוני להשוואה עם דקה"ט/ בו"ש 7. אומר מחבר הקטע: לא אתלונן על קיפוח אם מי שיעיין בספרי ייחס את מה שהבאתי בו בנוגע לכללי הרי"ש הכפולה (הניתנים

בקטע בסוגיית הרי"ש הכפולה, שכן עלי כן יהודה הנזיר נזכר בספר 'מכלול' לר' דוד קמחי כמי שטיפל בסוגייה הזאת. אמנם אין לך דבר קל מייחוס זה, אלא שאין הדבר כך, בעיקר משום שדברי מחבר הקטע דידן אינם עולים בקנה אחד עם הדברים המובאים אצל רד"ק משמו של עב"י; ביתר הרחבה דנתי בשאלה זו במאמר הנזכר להלן בהערה 42.

28 אלוני, עב"י, עמ' 98 שורות 4-5.

29 שם, עמ' 98 שורות 6-12. אין הכוונה, כמובן, לעברית כלשון דיבור חיה, אלא לרכיב העברי (מלים וכיטויים עבריים) שבלשון הדיבור היהודית. גם המונח 'כלאם אלמסתעמל', שנוקט אותו המחבר, נראה הולם כוונה זו. הלשון היהודית שרווחה בטבריה היא הארמית ללהגיה (= 'אלסריאני ואנועה', שם, עמ' 100 שורה 14). אבל אם לרוק בדבריו, שימשה הארמית היהודית כדיבורם של פשוטי העם בכיכרות העיר טבריה; סביר להניח, שמלבדה כבר היתה מקוימת כדיבור גם הערבית היהודית, אלא שפשוטי העם דבקים היו בלשון הארמית הוותיקה גם אחרי הכיבוש הערבי.

30 אלוני, עב"י, עמ' 103 שורות 38-39. במקור (עמ' 102 שורות 38-39): 'ולם יקול אלנאס אלא פי אלז [= הוא"ו, הדייגו השש, שש האותיות — א"א] ואמא אלריש אלדי לם יקולה אחד בתה'.

31 גם אם יטען טוען, שהצעת הפירוש שלמעלן אינה מכוונת לריקוק של הכתוב, כלומר שדברי מחבר קטע הגניזה מוסכים על דיבורם של בני טבריה שבזמנו, גם אז עיקר טענתנו כנגד מסקנתו של אלוני אינו מתערער.

32 באחד מנוסחיו של דקה"ט/ בו"ש שער 7, הוא ילקוט דקה"ט של כתב-יד קהיר משנת 1028, הגירסה היא: 'ריש הדגש וריש הרך והוא לבני מעזיה, טבריה, בלבד'. נוסח כתב-יד זה פורסם במלואו על-ידי אלוני, עב"י, עמ' 195.

33 רס"ג בפירושו ל'ספר יצירה' גורס, כידוע, שהרי"ש הכפולה מקוימת אצל אנשי טבריה בקריאת המקרא בלבד; ראה מהדורת מ' למברט, פריז 1891, עמ' 46; אלוני, עב"י, עמ' 189-190 (ועיין להלן הערה 39).

בהמשך) למחברים (או ספרים) אחרים, שכן עניין זה ברובו כבר נדון בידי מקצת האנשים.³⁴ ובכן, המחבר עצמו מודה, שכבר קדמו לו אחרים בניסוח כללי הרי"ש הכפולה (והכוונה, כמובן, לכללים שבקריאת המקרא).³⁵ כנגד דיבור מפורש זה מכריז אלוני: 'הוא (עב"י — א"א) הראשון שניסח את כללי הרי"ש, ועל סמך קביעה שרירותית זו היהו מבקש לאושש את מסקנתו. וכאן אנו מגיעים לקטע החיבור של עב"י שהוצא מהקשרו; תרגומו-פירושו במה שיבוא להלן נסמך, כמובן, על מה שנתברר עד כאן. אומר המחבר: ואולם הרי"ש הטברנית הכפולה — זו שבלשון הדיבור והשיחות — לא נמצא אודותיה 'סימן'³⁶ (הכולל את כלליה) אלא רק (נמצא אודותיה) שהיא מקוימת בלהג הטברני של שפתם העברית ('להג אהל אלבלד פי לגתהם') וההקשר שאנשי העיר טבריה מתאמים אותה אל לשונותיהם (הכוונה ללשונות הדיבור, והן להגי הארמית, כפי שעולה ממקום אחר בטקסט).³⁷ הנה כי כן מסתבר, שמחברנו נתכוון להיות הראשון לנסח את כללי תפוצתה של הרי"ש הכפולה שבדיבור (כאמור, ע"י האזנה ישירה לשיגם ושיחם של הטברנים במקומם), הואיל וכל שהיה ידוע ממקורות קדומים הוא רק עצם דבר קיומה של ההגייה הכפולה של הרי"ש בלשון הדיבור וזיקתה אל לשון הדיבור הלא-עברית. ואולם, כאמור, לא עלה בידו של המחבר לממש את כוונתו, שכן בזמנו כבר עברה מן העולם ההגייה הכפולה שבלשון הדיבור.

לפי שורת ההגיון, רק 'סימן רי"ש' — הפרק הכלול בילקוטי דקהמ"ס (דקה"ט/ בו"ש 7) — יכול היה לשמש מקור הידיעה, שהזינה את המחבר של קטע הגניזה ודחפה אותו למשימת המחקר שלו. דברים אלה הם אפוא המקור הראשון: 'סימן רי"ש אשר יצא בדגש ואשר יצא ברפי והוא לבני ארץ ישראל לבדם (נ"א: מעזיה, טבריה, בלבד) והוא קשור בלשונם אם יקראו במקרא ואם ישיחו בשיחתם. מכל מקום, נעלה מכל ספק, שאי אפשר על יסוד דברי קטע החיבור המיוחס לעב"י, לאמיתם ובמלואם, לקבל את המסקנה שהגיע אליה אלוני, כי דקה"ט/ בו"ש 7 נסמך על המיוחס לעב"י ומתפרש על-פי דבריו. נוסף עוד, שקטע עב"י מסתיים בהצעת נסיבות ההגייה הכפולה של הרי"ש במקרא;³⁸ כלליו הם פרי חקירתו העצמית של המחבר בקריאתם של בני טבריה שבדורו (החקירה בקריאת המקרא נתלוותה, כאמור, לחקירה בלשון הדיבור); כפי שנתברר למחבר, לאשרה חקירתו את כל שכבר נאמר והיה ידוע בעניינה של הרי"ש הכפולה במקרא.³⁹

מתוך דברי המחבר נמצאנו למדים עובדה היסטורית-לשונית חשובה: בקריאת

34 אלוני, עב"י, עמ' 102 שורה 43, והמשכו עמ' 104 שורות 44-46. אלוני נדחק לפרש דברים אלה כמוסבים על כללי שש האותיות בגדכפ"ת (שם, עמ' 104 הערה 160), אבל על-פי קשר העניינים הברור מן הנמנע שיתפרשו כך.

35 לא ידועים לנו מקורות ספרותיים הכוללים כללים לרי"ש הכפולה שחוץ לקריאת המקרא. עיין, לשם משל, בדוגמאות שהביא רס"ג בפרק השני מפירושו 'ספר יצירה' שלו להגיית בגדכפ"ת דגושות ורפות (אך לא רי"ש 1) בלשון הדיבור והשיחה (מהדורת קאפה, ירושלים תשל"ב, עמ' עז).

36 אין הכוונה לסימן מנגמטכני אלא 'סימן' בהוראת כלל, חוק דקדוקי.

37 אלוני, עב"י, עמ' 104, שורות 47-49.

38 אלוני, עב"י, עמ' 105, שורות 56-59.

39 שם, עמ' 103, שורות 42-43. נסיבות ההגייה הכפולה של הרי"ש נדונו במחקרים הנוכחים-בהערה הבאה.

המקרא נשתמרה אצל הטברנים ההגייה הקדומה של הרי"ש הכפולה גם בתקופה מאוחרת יחסית, מה שאין כן בעברית שבדיבורם הלא-עברי. אבל באמת אין זו ידיעה חדשה לחלוטין; עיקרה כבר נודע לנו על-פי פירוש 'ספר יצירה' לרס"ג.⁴⁰

2. סוגיית 'שבע התנועות'⁴¹

הועמדו להשוואה קטע מדקה"ט/ בו"ש, שער 10 (= כ"ל שער 6), עם קטע מחיבור גניזה, שאלוני סבור שהוא 'כתאב אלמצותאת' ורואה במשה בן-אשר (להלן: מב"א) את מחברו.⁴² אלוני מוצא בקטעים הנ"ל שני שוויונות, המצביעים לדעתו על תלותו של שער 10 ב'כתאב אלמצותאת':

א. 'הספירה (של התנועות — א"א) מאחת עד שבע'.

ב. 'שמות התנועות פתחה, קמצה, פתחה קטנה, קמצה קטנה'.

אשר לספירת התנועות, הדעת נותנת שבחיבורים מחוג המסורה והדקדוק הטברני ספירת התנועות ('מלכים') תהיה לעולם מאחת עד שבע, והשיתוף בעניין זה אינו מעלה ואינו מוריד. לעומת זאת עשויים חיבורים טברניים להשתוות או להיבדל זה מזה בסדר מניית התנועות, ודבר עקרוני זה ראוי הוא לשמש אמת מידה לבחון על-פיה את מידת התאמתם של טקסטים העומדים לבדיקה השוואתית.⁴³ במקרה שלפנינו נקטו המחברים את הסדרים האלה: ב'כתאב אלמצותאת' (בו המונח לתנועה הוא 'מצותה')⁴⁴ — אלקמצה אלכברה (= קמץ), אלקמצה אלצגירה (מילולית — "קמץ קטן"; פונטית — צירי), אלפתחה אלכבירה (= פתח), אלפתחה אלצגירה (מילולית — "פתח קטן"; פונטית — סגול), אלצמה (= שורק/ קיבוץ), אלכפצה (= חירק), אלנצבה (= חולם). בדקה"ט/ בו"ש 10 (ובו המונחים לתנועה הם 'נקודה', 'מלך') — קמצה, פתחה, פתחה קטנה (= סגול), קמצה קטנה (= צירי), נקודה אחת לבדה מונחת (= חולם), אֵי, או האמצעית.⁴⁵ ובכך, שני סדרים שונים לחלוטין,⁴⁶ המכריעים נגד תלותם ההדדית של המקורות המחזיקים אותם.

40 דברי רס"ג בנוגע לכפילות הרי"ש נדונו לאחרונה במחקרים הבאים: י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 111–112, 131–141; ד' בן-חיים, קרית ספר ל (תשט"ו), עמ' 163–172 (ביקורת על ספרו הנ"ל של גומפרץ); ש' מורג, 'שבע כפולות בגדכפר"ח', ספר היוכל לטור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207–242; אלוני, עב"י, עמ' 94–97, 188–191; א' אלדר, 'ההגייה הכפולה של הרי"ש הטברנית', לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 22–34.

41 אלוני, עמ' 257–258.

42 על זיהוי של חיבור הגניזה הזה עם 'כתאב אלמצותאת' ועל ייחוסו למב"א, הנראים לי מופקקים, כתבתי במאמר 'האמנם נמצאו בגניזה שרידי החיבורים האבודים "כתאב אלמצותאת", "ניקוד רב עדיה" ומחברת עלי בן יהודה הנזיר', עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 51–62.

43 סדרים שונים מבוססים על השקפות שונות (מבחינה גראפית או פונטית או מורפולוגית); ראה ד' בן-חיים, לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 92–94.

44 למשמעותו ורקעו של המונח הזה בספרות היהודית ראה ש' מורג, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 273–276; idem, 'Some Notes on Musawwītāt in Medieval Hebrew and Arabic',

JANES 11 (1979), pp. 85–90

45 נימוקו של הסדר הנ"ל הוא גראפי; ראה בן-חיים, שם, עמ' 92.

46 בדקה"ט/ בו"ש אנו מוצאים ארבעה סדרים נוספים, ואכמ"ל.

אשר לשמות התנועות, דיוקה של ההתאמה המבוקשת מחייב לומר, שהשוויון מצטמצם באמת רק על שתי תנועות: 'אלקמצה אלצגירה' — 'קמצה קטנה'; 'אלפתחה אלצגירה' — 'פתחה קטנה'.⁴⁷ אבל כל ערכו (המועט בלאו-הכי) של השוויון בשמות התנועות הללו בטל באי-השוויון הבולט בשמות השונים לתנועות החולם, החירק, והשורק/קיבוץ, המסורים במקורות הנדונים: מכאן 'נצבה', 'כפצה', 'צמה' ומכאן 'נקודה אחת לבדה מונחת', 'אי', 'אוי'.

ועוד יתר מכך; בדברי בעל 'כתאב אלמצותאת' הקודמים להצעת שמות התנועות — ואותם ניתק אלוני מן המובאה שהביא לפנינו — נאמר: ⁴⁸ '(ונקראו) התנועות בשמות מתאימים להם'⁴⁹ המורים על הוראותיהם בלשון הערבית כדי שיהיה קל למעיין ומובן לקורא'. אילו נסתמך מחבר שער 10, כטענת אלוני, על 'כתאב אלמצותאת', היה לו לכנות את התנועות חולם, חירק ושורק/קיבוץ בתחליפים עבריים המשקפים את השמות הערביים בעלי המשמעות הפונטית,⁵⁰ היינו תחליפים ל'נצבה', 'כפצה' ו'צמה'; ואולם בשער 10 מצאנו כינויים, שאין להם שום קשר לתפיסה הפונטית העומדת ביסוד השמות הערביים הנ"ל.⁵¹ ברי אפוא שגם מכאן אין להוכיח כל תלות בין המקורות שהועמדו להשוואה, וכל אחד מהם ברייה בפני עצמה, ולא זה נסתמך על זה.

אלוני פותח את דיונו בסוגיית התנועות באמירה 'אנו יודעים, כי המקור הראשון שבו נמנו שבע התנועות הוא "ספר הקולות" (כתאב אלמצותאת = ספר התנועות) למשה בן אשר'; גם אם נכונה היא הקביעה הפסקנית הזאת, גם אז אין בכוחה להכריע שדקה'ט/בו"ש 10 הוא תולדתו ההכרחית והישירה של "המקור הראשון". אבל מאחר שעדיין לא הוכח, ש'כתאב אלמצותאת' (או קטע הגניזה המיוחס לחיבור זה) הוא המקור הראשון למניית שבע התנועות, מוטב שלא להסמיק על ראשוניותו המפוקפקת מסקנות

47 כנגד 'אלקמצה אלכברה' ו'אלפתחה אלכבירה' שב'כתאב אלמצותאת' נמצא בכו"ש 10 'קמצה' ו'פתחה'.

48 כתאב אלמצותאת, מהדורת אלוני, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 140 (הטקסט הערבי); עמ' 141 (התרגום העברי). התרגום למעלן הוא משל אלוני.

49 במקור: באסמא לאיקה באה.

50 גם השם 'קמצה' (והוא שם סוגי), המשותף לשני המקורות שלפנינו, אין בו כדי להוכיח ש'קמצה אלכברה' ו'קמצה אלצגירה' של 'כתאב אלמצותאת' הם המקור של 'קמצה' ו'קמצה קטנה' של בו"ש 10, שהרי 'קמצה' אינו שם ערבי כל עיקר אלא שם עברי שקיבל צורה ערבית; השורש הערבי קמץ אינו מורה, כמובן, על תהליך חיתוכי של קמיצת הפה, המובע בשורש העברי המקביל.

51 נראה להגיה, שבקטע הגניזה המיוחס למב"א נכתוון המחבר לטיבן של התנועות מבחינה פונטית ונתפרשו לו שמותיהן על יסוד תהליכי חיתוך, שבהם מופקות התנועות:

(א) אלצמה (= קיבוץ/שורק) — מציין את כיוון השפתיים בעת ביצוע תנועת u.

(ב) אלכפצה (= חירק) — הנמכה, השפלה (והשווה במסורת הסורית המזרחית: 'רבעא' — ירידה); לפי תפיסת מדקדקי ימה"ב אין נמוך אלא קדמי, כלומר השם מורה על תנועת i הנחתכת על-ידי חלק הלשון הקדמי במרחב הקדמי (אזור השיניים) של חלל הפה.

(ג) אלנצבה (= חולם) — הרמה (בניגוד להנמכה שבתנועת החירק); רם משמעו אחורי, היינו תנועת o נחתכת על-ידי החלק האחורי של הלשון במרחב האחורי של הפה (חלל הלוע); השווה ש' מורג, לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 194–200.

לדיון בבחינה האיכותית של מערכת התנועות על-פי התורה הבלשנית של חיבור זה ראה ש' מורג, לתולדות החשיבה הבלשנית בימי-הביניים: "כתאב אלמצותאת" ותורתו הפונולוגית, מסורות (מחקרים במסורת הלשון), כרך א (תשמ"ד), עמ' 41–50 (מורג מציג פירוש שונה לשמות כפצה ונצבה).

המתנגדות לבחינה הפנימית של הטקסט. במקרה שלפנינו ודאי הוא כי השמות הערביים, שנתכנו בהם התנועות בחיבור זה, אינם משמשים מקור לשמות העבריים בדקה"ט/ בו"ש שער 10 (= ילקוט דקהמ"ס של כ"ל, שער 6).

3. 'התנועות, סיבות לשינויים וסדרם'⁵²

אלוני מוצא את מקורו של דקה"ט/ בו"ש 36 (ילקוט דקהמ"ס של כ"ל, שער 12), על שני חלקיו,⁵³ ב'מאמר על התנועות' (אלקול פי אלנגם) לרב סעדיה גאון.⁵⁴ יש להודות, כמובן, בשיתוף הברור והבולט בין בו"ש 36 לבין מאמרו של רס"ג בסוגייה זו; ואולם מי שמודיע, כי בכוונתו לנתח את פרקי דקהמ"ס כדי להוכיח את מקורותיהם בכלשונות הטברנית, אינו יכול לצאת ידי חובת הניתוח רק על-ידי העמדתם של שני הטקסטים זה מול זה ועל-ידי מניית נקודות השינוי והשוני בין זה לזה; שהרי אם אתה משווה כלליהם של שני מקורות מקבילים ומוצא ביניהם קשר של תלות, עדיין מוטל עליך לשקול ולנמק, קודם שתבוא לפסוק מי המשאיל ומי השואל, מי המשפיע ומי המושפע.

כמתברר, הוכרע הדין במקרה דידן על סמך הידיעה שהובאה בראשו של הדין: 'ידוע לנו, כי היה רס"ג הראשון שדן בנושא התנועות... הסיבות לשינויים וסדר השינויים מתנועה אחת לחברתה'.⁵⁵ וכך, כאשר כבר ידוע לכותב מי הראשון שדן בנושא, אין לו אלא לפסוק ללא נדנדוד של ספק: 'אין ספק, כי הושפע הסעיף (בו"ש 36 — א"א) מהפרק על התנועות בכתב אללגה לרס"ג'.⁵⁶ למותר לומר, שאין בכוחו של דיבור סתמי ממין 'ידוע לנו' — שהוא גופו בלתי-מוכח וצריך לראיה — להכריע בדיני מוקדם ומאוחר בתולדות הספרות הדקדוקית. ומכל מקום, לא הוצעו בדין שלפנינו ראיות של ממש, שאפשר להשעין עליהן את המסקנה הנ"ל, והשאלה מי המקור ומי תולדתו עדיין מצפה אפוא לפתרונה המוכח.

52 אלוני, עמ' 258–262.

53 אלוני מפריד בדינו בין בו"ש 36 א (הסיבות לשינויים, שם, עמ' 258–260) לבין בו"ש 36 ב (סדר השינויים של התנועות, שם, עמ' 260–262). כותרתו של הפרק בדקה"ט/ בו"ש, עמ' 34: 'שער נקודות אומץ המקרא'. הוא המאמר החמישי מדקדוקו של רס"ג הנקרא 'כתב אללגה' (ספרי הלשון) או 'כתאב פציח לגה אלעבראניין' ('ספר צחות לשון הקודש', בתרגומו של דונש, המשיג על רס"ג).

55 אלוני, עמ' 258; וכן בדיוק בחלק השני של בו"ש 36: 'סדר השינויים בתנועות מאחת לחברתה אנו מוצאים לראשונה אצל רס"ג בפרק התנועות' (שם, עמ' 260).

56 שם, עמ' 258. במאמר שנכתב לאחורונה (סיני, כרך צ [תשמ"ב], עמ' קא–קכז) קבע אלוני, שבו"ש 36 הוא קיצור מתורגם של 'מאמר התנועות' לרס"ג (שם, עמ' קי–קיא). בהודמנות זו אעיר על טעות שטעה אלוני בציון אחד משני כתיבי-היד של הילקוטים המחזיקים את בו"ש 36. כסבור היה ש'שער נקודות אומץ המקרא', שמספרו 36 בדקה"ט/ בו"ש, מקורו בכתבי-יד טשופוט-קלעה מס' 36, שנכתב בשנת 930 בידי הסופר שלמה בן בויאעא (הנזכר בקולופון של חתר ארם צובא). אף הוא שיער שם, בלשון שמא, שסופר מפורסם זה הוא שהתקין את הקיצור ותרגמו עברית. אבל העיון במהדורת בו"ש (עמ' 34 באפראט) מגלה, ששער 36 נלקט מכתבי-יד טשופוט-קלעה מס' 17 (כיום כתבי-יד הספרייה הציבורית בלנינגראד, אוסף פירקוביץ השני, מס' 10), שנכתב במחצית הראשונה של המאה העשירית (על כתיב-הי הזו ראה דותן, דקה"ט, עמ' 73–74).

גמרו של הדבר, אין בכוחם של שלושת פרקי דקה"ט/ בו"ש שנבחרו על-ידי אלוני (ונדונו למעלן) להעיד על האמור עליהם, ואין הם מהווים יסוד מספיק להשתית עליו את התפיסה הכוללת, שחומר ילקוטי דקה"ט, שנשתלב בדקה"ט/ בו"ש, כולו מאוחר הוא, ושחברי פרקי הילקוטים כבר הם הסתמכו על חיבורים מוגדרים וידועים מחוג הבלשנות הטברנית. אם ממש בתפיסה זו — עדיין היא תובעת שיתנו לה ודאות; אני לעצמי כופר באפשר שלה וסבור שאין לה שום ממש להיאחו בו.⁵⁷

ב. ילקוטי דקה"ט (קונטרסי המסורה) ודקדוקי הטעמים במהדורת דותן

בשנת תשכ"ז יצאה לאור בידי א' דותן מהדורה ביקורתית של ספר דקה"ט.⁵⁸ עיקר מטרתה של מהדורה חדשה זו — ועיקר חידושה — בקביעת היקפו ומבנהו המקוריים של דקה"ט, מטרה שלשם השגתה נסתייע המהדיר בעדויותיהם של חמישים ואחד מקורות.⁵⁹ בדיקת המבנה החיצוני של חומר כתבי-היד⁶⁰ גילתה לדותן שתי קבוצות עיקריות של כתבי-יד: 'קבוצה א' — סדר הפרקים אחד... גם מספר הפרקים שבקבוצה זו ביסודו שווה הוא... בקבוצה ב' — ניכרים הבדלים גדולים בסדר הפרקים ואין בכל הקבוצה אף שני כתבי-יד, השווים לחלוטין בסדר הפרקים... לפי הבוחן של סדר הפרקים אין קבוצה ב' אלא כלל כתבי-היד שאינם נכללים בקבוצה א'.⁶¹

חמשת כתבי-היד הקדומים ביותר בזמנם (סוף המאה התשיעית — תחילת המאה האחת-עשרה) נמנים עם קבוצה ב' וכבר הם נמצאים מבחינת סדר הפרקים בשלב מתקדם של גלגולי העתקה, אשר על כן 'אם אנו מוצאים העתקות שונות כל כך זו מזו, שסדרן נסתבך עד כדי כך בסביבות המאה העשירית... רשאים אנו להניח, שהם נובעים ממקור הקדום להם שנים הרבה'.⁶² מכתבי-היד של קבוצה א', עשרה במספר, רק שניים

57 בזכות הישגי המחקר הפילולוגי של פרופ' דותן נפתחו בדורנו פתחים חדשים להכרת קדמותם של פרקי ילקוטי דקה"ט (= חומר הקונטרסים) המזרחיים (עיין דותן, דקה"ט, עמ' 4, 7, 9, 12–13; וראה לקמן בסמוך). עם זאת, ועל אף ההתנגדות העקרונית להשקפתו של אלוני, ייתכן שפרקים בודדים (או קטעי פרקים), ששולבו בילקוט דקה"ט זה או אחר, נכתבו בתקופה מאוחרת ביחס (כאמור לא נתחברו הפרקים השונים בזמן אחד, וכתביהם השתרעה, ככל הנכון, על פרק זמן ממושך). אפשר לשער שמחבריהם כבר הושפעו, במישרים או בעקיפים, מחיבורי דקדוק מסוימים, אלא שהשערה זו צריך לקיימה בראיית של ממש.

58 ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר — על-פי כתבי יד עתיקים, הוציא' עם מבואות ומחקרים אהרן דותן (חלק א': המבוא וגוף הספר; חלק ב': הפירוש והניתוח; חלק ג': הנוסחים האחרים, הנספחים, ההערות, המפתחות), ירושלים תשכ"ז.

59 מהדורת דקה"ט של דותן ראויה לכל שבח. רמתה המדעית המעולה הושגה בזכות כמה מסגולותיו של המהיר: בקיאותו הרבה במדע ביקורת-הנוסח ובדרכי ההדרת טקסטים, כושר ניתוח קפדני של המקורות, הבנה מעמיקה בסוגיות הסבוכות הכלולות במשנתו של בעל דקה"ט, התמצאות מקיפה במסורה, בדרכי ניקודם של כתבי-היד המקראיים ובכתבי המדקדקים הראשונים. סגולות אלה ויגיעתו רבת השנים של דותן הניבו את אחת המהדורות הביקורתיות המצוינות, שזכה להן חיבורי הדקדוק של 'מה"ב.

60 לא כל המקורות שווים בגודלם, ויש מהם המחזיקים רק פרק אחד או שניים; אשר על כן נסתמך המהדיר לצורך פתרון שאלת מספר הפרקים בעיקר על כתבי-היד הגדולים, הכוללים מספר רב של פרקים.

61 דותן, דקה"ט, עמ' 3.

62 שם, עמ' 4.

שלמים,⁶³ והם כוללים 26 פרקים⁶⁴ שסדרם אחיד ובראשם פתיחה. מסקנת המהדיר: 'כאן לפנינו חיבור מוגדר ומסוים. מספר פרקיו קבוע וסדרם קבוע ואף שם יש לו בראשו — דקדוקי הטעמים. לא עוד פרקים במעורב, אלא חיבור לכל דבר, בעל היקף ומבנה משלו.'⁶⁵ כתבי־היד של קבוצה א מייצגים אפוא את ספר דקדוקי הטעמים, מה שאין כן כתבי־היד של קבוצה ב. בחינת הנוסח מאשרת ומחזקת את האמור על כתבי־היד מבחינת ההיקף והסדר; כלל כתבי־היד מתחלקים לשתי קבוצות נוסח: כתבי־היד מקבוצה א, 'קבוצה דקה"ט', מחזיקים נוסח אחיד של החיבור (בהיקף שנקבע לו) הוא נוסח דקה"ט, וכולם משתלשלים ממקור משותף. כתבי־היד של קבוצה ב אינם מחזיקים נוסח אחיד (אף כי יש בתוכם שתי משפחות כתבי־יד המגלות קרבה יתרה), ונוסחיהם השונים נבדלים מנוסח דקה"ט ואינם שייכים לחיבור מוגדר. לנוסחים שאינם דקה"ט קורא דותן בשם 'קונטרסי המסורה'. (קבוצה ב, קבוצת קונטרסי המסורה, היא מה שאנו קוראים כאן 'ילקוטי דקדוק־המסורה'). מה שהוסק מתוך החילופים הרבים בסדרם של הפרקים לגבי מסירתם והעתקתם של כתבי־היד של קבוצת קונטרסי המסורה, מתחייב גם מן השינויים הרבים בתוכנם ובפרטי נוסחיהם: הפרקים, במצב שבו הם לפנינו, כבר יש מאחוריהם גלגולים רבים, שנמשכו, ככל הנכון, דורות רבים.⁶⁶ מכאן שהתחלותיו של תהליך המסירה הריהן קדומות לזמנם של כתבי־היד הקדומים של קבוצת הקונטרסים, היינו קדומות הן למאה העשירית.⁶⁷

בדיקת נוסחם של כתבי־היד מקבוצת דקה"ט (קבוצה א) מתוך השוואה אל נוסחי כתבי־היד של קבוצת קונטרסי המסורה (קבוצה ב) הביאה את דותן לגיבוש תפיסה חדשה ומקורית לגבי צמיחתו של ספר דקה"ט ולגבי חלקו של אהרן בן־אשר בהתהוות נוסחו של ספר זה. הרי עיקריה, בלשונו:

'נוסח דקדוקי הטעמים נוסח מעובד הוא, המשתלשל מן הנוסחים האחרים (שאינם דקה"ט, היינו הנוסחים של כתבי־היד מקבוצת קונטרסי המסורה — א"א) ומיוסד עליהם. אין ספק שבעל דקדוקי הטעמים היו לפניו נוסחים אחדים והוא בחר מהם את הרצוי לו או הרכיבם זה על זה והתאימם לטעמו ולשיטתו. יש שהחליף ביטוי מוקשה בביטוי אחר קל יותר, יש שהציג את הכלל כולו בצורה אחרת על־ידי שינויים קלים בסדר המלים... ויש אשר תיקן גרסה שנשתבשה בגלגולי ההעתקה. בעל דקה"ט שלח ידו גם בסגנון השערים ובלשונם... הוא קיצר את הנוסח שמצא לפניו כמעט ללא רחם... עריכה זו וכל השינויים הכרוכים עמה נעשו בידי אדם אחד ולשם מטרה אחת — לשם כינוס הפרקים הבודדים בחיבור אחד. ומתוך שלא מצאנו בכתבי־היד האחרים לא נוסח כנוסח דקה"ט ולא סדר פרקים כסדר שבחיבור זה, הרי ברור שהיד שכינסה את הפרקים היא היד שערכה אותם.⁶⁸

63 כתבי־יד ברן 419 (סימונו בדקה"ט/ דותן: ב), כתבי־יד ספרדי מן המאה הי"ג; וכתבי־יד ספרית הקהילה היהודית ברומא, מספר 2 (סימונו בדקה"ט/ דותן: ר), נכתב בליסבון בשנת 1496.

64 מבין 26 הפרקים — ארבעה אינם באים בכתבי־היד של קבוצה ב.

65 שם, עמ' 5.

66 שם, עמ' 9.

67 קדמותו של המקור הראשון, שילקוטי דקה"ט המזרחיים נובעים ממנו (ראה למעלה בהקדמה), מתאשרת אפוא ע"י תוצאות בירוריו של דותן לגבי המבנה החיצוני ולגבי הנוסחים של קבוצת קונטרסי המסורה.

68 שם, עמ' 13. ניסוח מסכם נוסף של תפיסה זו ימצא הקורא במאמרו של א' דותן, לשינוי כזכ/ח (תשכ"ד), עמ' 189.

נשוב אל המאמר 'תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה', ונבדוק עתה את הביקורת שמתח אלוני על שיטתו של דותן בבחירת העדויות לבירור היקפו ונוסחו של ספר דקה"ט שבמהדורתו, ואת הנחת המוצא של ביקורתו, שעיקרה ההבחנה בין שני נוסחים של ספר דקה"ט.⁶⁹ לטענתו, לא ההדיר דותן את טקסט דקה"ט על יסוד כתבי־היד המזרחיים, המייצגים את דקה"ט הטברני או המזרחי, כי אם על יסוד כתבי־היד המערביים, שעל כן מהדורתו מחזיקה בעיצומו של דבר את דקה"ט נוסח ספרד, שהוא נוסח לא מקורי ומאוחר.⁷⁰ עיוות עקרוני זה — לדעת אלוני — נובע מכך שדותן לא חילק את כתבי־היד לפי מוצאם: 'לו הבדיל דותן בין כ"י (= כתבי־יד — א"א) מזרחיים למערביים היה מגלה קוים משותפים לכ"י רבים ביניהם (כלומר בין חברי הקבוצה המזרחית — א"א) העולים על ששת כה"י בטבלה (של) קבוצה א' (= כתבי־היד, שעליהם השתית דותן את מהדורתו והם כולם כתבי־יד מערביים — א"א) והיה מגלה בהם דברים מקוריים יותר (מ)בקבוצה ב'.⁷¹ ואע"פ שדותן יודע, כי כמה מכתבי־היד (המזרחיים) של קבוצה ב (קבוצת קונטרסי המסורה) הם קדומים מאוד (מסוף המאה התשיעית ועד ראשית המאה האחת־עשרה), ביכר על פניהם לצורך קביעת נוסחו של החיבור את כתבי־היד מקבוצה א (מערביים), שהקדום בהם זמנו מן המאה ה"ג.⁷²

את ביקורתו מסיים אלוני⁷³ במניית ארבעה הבדלים שבין דקה"ט המזרחי־טברני (כתבי־יד לנינגראד משנת 1008 הוא המייצג אותו) לבין דקה"ט המערבי־ספרדי (כתבי־יד שנכתב בליסבון בשנת 1496 הוא שמייצגו); ומסקנתו היא, שנוסח ספרד הוא 'חיבור טברני בעיבוד איש מסורה ספרדי מקוצר ומקוצץ, משופץ ובתוספת חומר ספרדי' (לא נפלה טעות דפוס בציטוט), ודקה"ט הטברני מצפה עדיין לגואלו.⁷⁴ השגתו של אלוני מטילה אפוא ספק באחד העקרונות המרכזיים, שעל פיהם נערכה מהדורת דקה"ט/ד, דותן, מבטלת את ערכם של כתבי־היד, ששימשו בה יסוד לנוסח הפנים, וממילא מערערת על מקוריותו של דקה"ט שהוציא דותן. התשובה להשגתו העקרונית של המבקר נמצאת במבוא למהדורה המבוקרת, שבו הובהרו ונשקלו (באריכות שאיננה מיותרת) כל הנתונים, ושבו נומקו כל הטעמים הנחוצים לא רק לביסוס עקרונות העריכה הלכה למעשה, אלא גם לדחייתן של טענות ממין הטענות שהשמיען אלוני.

69 אלוני (עמ' 253) מסתייג גם מצורתו של הפרסום, וטוען כנגד דותן שלא הכשיר את עבודת המחקר שלו, שנכתבה תחילה כדיסרטציה באוניברסיטה העברית בירושלים (בשנת תשכ"ג), לספר מדעי שייעודו להגיש למעיין תוצאות חקירה בצורה בהירה ומצומצמת. אני רואה לנכון להעיר, שגם במתכונתה הנוכחית מצטיינת מהדורה זו בבהירות מדעית וכולטת בחתירה לצמצום (במובן זה, שיש בה ויתור על פרטים לא־רלוונטיים וסלקציה של פרטים המסורבלים והמאריכים את הדיון הענייני); אבל, כמובן, הערכת תכונות הבהירות והצמצום מסורה לטעמו ולשיקולו של כל קורא ומבקר.

70 אלוני, עמ' 234–235.

71 שם, עמ' 255.

72 שם, שם.

73 שם, עמ' 255–256.

74 שם, עמ' 263; ועיין גם בעמ' 235.

1. דותן עסק בהערכת טיבם של כתבי-היד לגופם, אך ורק על-פי כחינת מבנם, היקפם ונוסחם. מוצאם וזמנם של כתבי-היד אין לו מעמד במיון כתבי-היד לקבוצותיהם.
2. לאור תורת ביקורת הנוסח, שעיקריה הנחו את דותן בדרך ההדרת דקה"ט, 'ידוע, שאין גילם של כתבי-יד מעיד על קדמות נוסחם; אפשר ואפשר שכתב יד מאוחר יחזיק נוסח קדום ומקורי יותר מכתבי יד עתיקים ומיוחסים'.⁷⁵ כלל זה נכון גם לגבי דקה"ט/ד, שכתמה מפרקי העמיק המהדיר בחקירת הגירסאות והוכיח, שנוסח דקה"ט משתלשל מנוסח שהוא קדום לכתבי-היד העתיקים ביותר הידועים לנו.⁷⁶
3. הפיצול הרב של מסורות הנוסח בכתבי-היד הקדומים מקבוצות קונטרסי-המסורה (= 'ילקוטי דקה"ט'), בנוסף לחילופים המרובים שמתגלים בהם בנוגע לסדר הפרקים ומספרם, מעיד, כאמור, על תהליך מסירה ממושך, שהתחלתו קדומות למאה העשירית, ועל קדמותו של החיבור שביסוד כתבי-היד הנ"ל, שנתחבר בלי ספק לפני זמנו של אהרן בן-אשר.

חיבור מזרחי זה, שבמבצן של ההעתקות המצויות בידינו כיום כבר אי-אפשר לעמוד על מקורו הראשון, אמור להיות אליבא דאלוני דקה"ט נוסח טבריה. אלא שדבר זה מן הנמנע הוא, שכן השם המסוים 'דקדוקי הטעמים' — וביתר דיוק 'ספר מדקדוקי הטעמים' — מכונן לחיבור בנוסח מסוים ובהיקף וסדר מוגדרים והמיוחס למחבר ידוע, הוא אהרן בן-אשר (בן ראשית המאה העשירית). העדות על השם הזה מגיעה אלינו מארבעה כתבי-יד, שנשתמרה בהם הפתיחה 'זה ספר מדקדוקי הטעמים שהחביר ר' אהרן בן משה בן אשר'. הואיל וכתבי-היד הללו משתייכים כולם לקבוצה א'⁷⁷ — הנבדלת, כאמור, בסדר הפרקים ובמספרם וכן בנוסחי הפרקים השונים מכתבי-היד של קבוצה ב, קבוצת קונטרסי המסורה המזרחיים — ברי, שנוסח דקה"ט הוא רק אחד, לא טברני ולא ספרדי, והוא נוסחם של כתבי-היד (המאוחרים יחסית) מקבוצה א, הוא הנוסח שנקבע במהדורת דותן.

הילקוט הקדום, שמתוך פרקי המסורה והדקדוק שהיו כלולים בו נשאב ונלקט החומר לספר דקה"ט, הוא עצמו אינו ספר דקה"ט ולא מידי של אהרן בן-אשר יצא; אשר על כן אין לומר, שכתבי-יד לנינגראד (וממילא גם שאר כתבי-היד המזרחיים הקדומים, המחזיקים נוסחים רבים ושונים של אותו מקור) הוא מייצגו האמיתי של דקה"ט המזרחי-טברני. ספרו של דותן בא להציע מהדורה ביקורתית של 'ספר דקדוקי הטעמים'; שלו — ולא של מקורותיו, שאינם דקה"ט (כפי שהוכח יפה בידי דותן).

סיכומם של דברים בסוגיה זו: מכוח בחינתן והערכתן של העדויות לנוסח דקה"ט לגופן אין מנוס מלהגיע למסקנותיו של דותן בעניין כתבי-היד המחזיקים את החיבור ממש, 'כהוויתו וכניסוחו'; אין אפוא הצדקה לפסול את נוסח דקה"ט של מהדורת דותן רק משום שהמשיג מבקש בה מה שלא התכוונה להיות, הווי אומר מהדורה של קונטרסי המסורה (= 'ילקוטי דקה"ט').
4. האפשרות, שדקה"ט נלקט ועובד בידי חכם ספרדי מאוחר מתוך חומר הקונטרסים

75 דותן, דקה"ט, עמ' 8.

76 שם, עמ' 25; ועיין גם דותן, לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 181.

77 השם 'דקדוקי הטעמים' אינו נוכר אף לא באחד מכתבי-היד של קבוצה ב.

הקדום, כבר נשקלה בידי דותן עצמו, ואף הוא ניסח תשובתו למשיגים, שעתידים לטעון נגדו בנקודה זו. וראויים הם דבריו שנביאם כאן כלשונם:⁷⁸

אין בדקה"ט שום סימן ושום רמז לאחת מתורות הדקדוק המאוחרות; שעורך מאוחר אי אפשר לו שישתחרר מהן לחלוטין ושלא יתגלה בהן סודו בשולי עבודת העריכה שלו. אין בספר זה שום מטבע לשון ושום צורת סגנון יוצאת דופן, שאינם משתלבים בסגנון הכללי של הקונטרסים... יש בידינו עיבודים לרוב של פרקי הקונטרסים, ובכולם בלי יוצא מן הכלל בולטת כל תוספת בלשונה וכל שינוי בניסוח מעיד על עצמו ואינו מניח מקום לטעות בו... לא ישוער שלמעלה ממאתים שנה אחרי אהרן בן־אשר לא ימעד סופר כזה בדרך החתחתים, שעליו ללכת בה, כדי להתאים את פרקי הקונטרסים לתורתו של אהרן בן־אשר, שחומר העדויות שבידו לקריאותיו מועט הוא ביותר... הכל צווח ואומר קדמות בספר דקה"ט.

גמרו של דיון בדקה"ט/ דותן: מי שעיין עיון של ממש במהדורה זאת ועמד על העקרונות שעל פיהם נערכה, אין לו אלא לתמוה על המשיג שבביקורת חטופה ומקוטעת ביקש לשבש את בירורי העדויות היסודיים והמקיפים של המהדיר, ודימה לפסול את הערכותיו המנומקות וממילא להפריך את מסקנותיו ההגיוניות. אלא שבאמת הפרכה מדומה יש בטענותיו של אלוני, התולה את השגתו כלפי דותן בתביעה שאינה בגדר האפשר ובדבר שאינו בנמצא.

ההבחנה המלאכותית בין דקה"ט נוסח טבריה לבין דקה"ט נוסח ספרד אין לה אפוא שום ממש להיאחז בו ואין בה שום משמעות של ממש. על כורחך שחוזרת לעיקרא ההבחנה המהותית בין ילקוטי דקה"מ"ס (שאינם דקה"ט) לבין החיבור המוגדר ספר דקדוקי־הטעמים לר' אהרן בן־אשר.